

ЧАСТИНА 2

ПІЗНІЙ ПРОТЕСТАНТИЗМ В УКРАЇНІ

Розділ І.

БАПТИЗМ.

БОГОСЛОВСЬКИЙ ПОРТРЕТ

1.1. Особливості дослідження, історіографія баптизму в Україні

Українське євангельсько-баптистське братство та його історія являють собою унікальне явище. Подібно тому, як Україна знаходиться на стику Європи та Азії, українське євангельсько-баптистське братство стало своєрідним синтезом Сходу та Заходу, європейського протестантизму та вітчизняного православ'я, й увібрало в себе риси різних підходів до християнської духовності. З одного боку, є безперечним вплив західноєвропейського протестантизму на формально-організаційне та ідейне формування українського баптизму, але з іншого, досліджуючи цей феномен та його історію, не можна не помітити вплив східно-православної традиції, що проявляється і в богословських поглядах, а також і на побутовому рівні вірування пересічних членів помісних церков.

Тому історію українського євангельсько-баптистського братства треба розглядати з двох позицій: у контексті історії світового баптизму та у контексті історії розвитку вітчизняної духовної думки.

Знайомство з об'єктивною історією баптизму особливо актуально в наші дні у зв'язку з гарантованою державою релігійною свободою в Україні. У сучасних умовах християнська Церква взагалі та євангельсько-баптистське братство зокрема стають нерозривно пов'язаними з усім українським суспільством, його життям та проблемами. Слід зазначити,

що християнство завжди було невід'ємною частиною українського суспільства, але впродовж сімдесяти років існування радянської влади це усіляко замовчувалось. Те ж саме можна сказати про зв'язок з суспільством євангельських християн-баптистів, сам факт існування яких в Україні впродовж усієї їхньої історії деякими упередженими особами трактувався як щось привнесене та чужорідне, а про євангельських християн-баптистів цілеспрямовано формувалась думка як про людей, що втратили будь-який зв'язок з українським суспільством.

Релігійна група, історія якої нас цікавить, відома в суспільстві та у наукових джерелах під різними назвами — євангельський рух, євангельсько-баптистське братство, євангельські християни-баптисти, баптисти, штундисти, євангельські віруючі, віруючі, сектанти. Але все це є одна й та ж сама група, хоча терміни «євангельсько-баптистське братство», «євангельські християни-баптисти», «баптисти», «штундисти» мають більш вузьке технічне значення, а терміни «євангельський (або євангельсько-баптистський) рух», «євангельські віруючі», «віруючі», «сектанти» — більш широке.

Слід також мати на увазі, що специфічне ім'я — «сектанти» — мало і до цього часу має ідеологічне забарвлення і не припустимо для опису сьогоденного баптизму. Історично сектантами вважали релігійні групи, відокремлені від державної церкви. Тому, якщо в суспільстві немає державної церкви, цей термін не повинен використовуватись. В сучасному релігієзнавстві термін «секта» вживають для опису релігійної групи, яка ще не сформувала себе як церква, у якої немає ієрархії, інститутів влади, професійної освіти тощо.

Сучасний український баптизм не можна визначати як секту, тому що він має всі ознаки церкви: чітке віровчення, структуру підпорядкованості, систему підготовки служителів, корпус професійних місіонерів, пасторів та інших робітників. Відомо також, що євангельсько-баптистський рух займає офіційне четверте, а реально, можливо, й третє місце серед релігійних конфесій в Україні. Таким чином, ця релігійна конфесія є церквою з точки зору релігієзнавства не менш, ніж православ'я чи греко-католицтво. В той же час сам баптизм, з точки зору внутрішньої сутності, усвідомлює себе як групу помісних церков. Отож, претендуючи на наукову об'єктивність та толерантність, слід позбавитись оціночної терміно-

логії, одним з проявів якої є термін «секта», з властивим йому негативним оціночним компонентом. І все ж інколи можлива використання цього терміна, але лише у випадках, коли описується початкова історична фаза існування євангельсько-баптистського руху під час царського режиму.

Історія українського євангельсько-баптистського руху має досить багату зарубіжну та вітчизняну історіографію, але вона дуже неоднорідна та досить суперечлива. Під час царської влади літературні джерела, присвячені євангельському руху, носили антимісіонерську та апологетично-православну спрямованість. Упередженість офіційних православних дослідників цієї проблематики у дорадянський період, а також репресивна політика держави по відношенню до «сектантів» природно впливала з офіційного союзу самодержавства та православ'я (згадаємо відому уваровську формулу «православ'я — самодержавство — народність») і зовсім не сприяла урівноваженням та об'єктивним дослідженням у цій сфері.

Разом з тим необхідно відзначити деякі найважливіші дослідження, які зробили суттєвий внесок в історію українського баптизму. Як основоположні в області дослідження історії українського євангельсько-баптистського руху слід назвати роботи єпископа Олексія (Дородніцина) та Арсенія Рождественського. Можна сказати, що вони були отцями історіографії цього питання. Вони ввели у науковий обіг значну кількість документів, у яких відображено виникнення «південноросійського сектанства». Особливий інтерес становить робота єпископа Олексія «Матеріали для історії релігійного руху на півдні України у другій половині XIX сторіччя». Вона являє собою досить об'ємну збірку документів з теми, які практично не супроводжуються коментарем з боку автора. Тобто він дає неупередженому читачеві самому сформулювати своє ставлення до подій, про які розповідають наведені документи. Друга ж його робота «Релігійно-раціоналістичний рух на півдні Росії у другій половині XIX-го сторіччя» являє собою якраз аналіз цих документів з боку самого Олексія, а тому вона є типовим прикладом точки зору православної церкви відносно євангельського руху, хоча вона й містить у собі досить багатий фактичний матеріал. Книга ж Рождественського, хоча й менша за обсягом, має велике значення як досить раннє дослідження історії українського євангельсько-баптистського руху (1889 р.).

З інших дореволюційних дослідників історії українських баптистів ми можемо також виділити М.О.Кальнева та С.Маргарітова. Але слід пам'ятати, що ці автори (враховуючи єпископа Олексія та А.Рожественського) писали, відштовхуючись від чітко вираженої православної позиції відносно євангельського руху, тим більше, що переважна частина з них була або служителями православної церкви (єпископ Олексій, А.Рожественський та інші), або активними парафіянами православної церкви. Але з іншого боку, їх роботи можуть служити яскравою ілюстрацією ставлення православної церкви до різновірців у той час, причому отриманою, так би мовити, з перших рук. Про офіційну позицію православної церкви у цьому питанні ми можемо також судити безпосередньо з Всепідданийших звітів обер-прокурора Св'ятійшого Синоду К.Победоносцева.

Серед незалежних дослідників того часу ми можемо назвати С.Мельгунова та В.Д.Бонч-Бруєвича, хоча активна діяльність останнього у лавах РСДРП(б) наклала відбиток і на його творчість. Для нього та інших дослідників атеїстичного напрямку характерним є надмірне акцентування на соціальних та політичних аспектах розвитку цього руху. Особливо слід відзначити роботу В.І.Ясевич-Бородаєвської «Боротьба за віру», яка містить дійсно цінне дослідження законодавства Російської імперії стосовно правового становища у ній різновірців. По суті, це єдине досить повне спеціальне тогочасне дослідження з даного питання. Також слід сказати про роботи М.С.Грушевського «З історії релігійної думки на Україні» та А.С.Пругавіна «Розкол та сектантство у російському народному житті».

Зрозуміло, що в умовах взятого радянською державою курсу на фізичне знищення християнства не могло бути й мови про об'єктивне висвітлення історії євангельських християн-баптистів. Якщо у радянський період й друкувались роботи з цієї проблематики, то вони, з одного боку, були просякнуті духом фальсифікації, а з другого, багато фактів в них замовчувалось та спрощувалось, що обумовлювало політизованість зроблених висновків.¹ Це було наслідком відомого

¹ Цікаво, що деякі з радянських дослідників самі визнають це у своїх пізніших творах. Так, відомий дослідник баптизму Л.М.Митрохин пише: «Я й сам зазнав сильного впливу офіційних стереотипів... Але усе частіше я впадав до такого атеїстичного дисиденства, що призводило до виснажливих чвар з редакторами, до викреслювань та до змушених виправлень рукопису». Дет. див.: Митрохин Л.Н. Баптизм: история и современность. — СПб., 1997. — С. 5.

принципу партійності, а по суті — партійної кон'юнктури. Цікаво, що такий підхід використовувався не тільки при розгляді історії євангельських віруючих безпосередньо у радянські часи, але й при освітленні їх історії у часи Російської імперії. Таким чином твори радянських дослідників мали багато спільного з творами офіційної самодержавної церкви лише з деяким зміщенням акцентів. Адже радянська держава взяла за зразок будівництва своїх відносин з віруючими саме репресивну політику царського уряду по відношенню до різновірців.

Серед радянських дослідників необхідно виділити Олександра Ілліча Клібанова, який вніс дійсно серйозний внесок в аналіз історії релігійного сектантства, включаючи й євангельських християн-баптистів, хоча і його роботи позначені впливом принципу партійності.

Практично більш ніж сто років свого існування євангельські віруючі, борючись за право свого існування, не мали можливості для серйозного дослідження своєї історії. Лише частково і фрагментарно історія євангельсько-баптистського руху висвітлена в дорадянський період у працях П.М.Фрізена, Й.Е.Пріцкау, І.С.Проханова, а пізніше на сторінках журналів «Баптист», «Братский вестник», «Баптист України».

Картина змінюється лише після проголошення у Радянському Союзі «перебудови». У 1989 р. виходить «Історія євангельських християн-баптистів» — перше серйозне дослідження історії євангельських християн-баптистів, над яким працювали безпосередньо самі баптисти. Хоча треба відзначити, по-перше, що і це дослідження носить печатку офіційності, а по-друге, воно вийшло за часів, коли повна свобода друку була ще неможлива. Крім того, у ньому відсутній аналітичний підхід, а його достоїнством є багата база першоджерел. Неможливо не відзначити працю С.М.Савинського у справі збирання та опису матеріалів для цієї історії євангельських християн-баптистів. Також слід відзначити роботу В.Заватського «Історія євангелічного руху в СРСР після другої світової війни». Але необхідно зазначити, що автор при написанні цієї роботи користувався джерелами, що знаходились в організаціях, які підтримували Радугу Церков ЄХБ (наприклад, в архіві Кестон Коледжу), тому вона висвітлює історію цього руху дещо од-

нобічно. Досить цікавою є робота Л.Коваленка «Облако свідків Христових». Автор зумів з різних джерел зібрати біографічні відомості про видатних працівників євангельсько-баптистського братства та подати їх в одній книзі, в якій стисло, але цікаво зображується життя ключових фігур історії євангельського руху.

Також слід відзначити збірник «Історія Баптизму» (Вип.1), виданий Одеською Богословською Семінарією (відповідальний редактор С.В.Санніков), який дає нарис розвитку європейського, американського та вітчизняного баптизму та роботу Ю.Решетникова «Українські баптисти та Російська імперія», яка містить аналіз правового становища євангельських віруючих в Україні наприкінці XIX — початку XX ст.ст. Дві роботи, що стосуються даної теми, вийшли за кордоном: «Христове світло в Україні» Л.Жабко-Потаповича (Чикаго, 1991 р.) та «Нарис історії української євангельсько-баптистської церкви» Г.Домашовця (Ірвінгтон-Торонто, 1967 р.).

З незалежних досліджень слід назвати роботи Л.Мітрохіна «Баптизм: історія та сучасність» та В.І.Любащенко «Історія протестантизму в Україні». Остання робота дає найбільш ретельний аналіз передісторії євангельсько-баптистського руху в Україні у широкому контексті українського протестантизму, хоча у розділі, безпосередньо присвяченому історії українського євангельсько-баптистського руху, містить деяку дискусійну фактологію.

У 1998 році відбулась досить знаменна подія у галузі досліджень історії українського баптизму — вийшла з друку збірка документів «Історія євангельсько-баптистського руху в Україні. Матеріали та документи» (укладач С.І.Головащенко), яка з'явилась в результаті реалізації унікального науково-дослідницького проекту «Історія євангельсько-баптистського руху в Україні», що здійснювався Відділенням релігієзнавства Інституту філософії НАН України та Одеською Богословською Семінарією. За п'ять років роботи над цим проектом з різних архівів була зібрана велика кількість матеріалу з історії євангельських християн-баптистів. Частина цих матеріалів увійшла в збірку. Після виходу «Матеріалів» єпископа Олексія це перше видання такого типу, тим більше, що воно містить зовсім нові документи з історії євангельських християн-баптистів, які раніше не публікувалися.

Слід зазначити, що лише зараз, після проголошення незалежності України і взятого нею курсу на будівництво демократичного суспільства, з'явилась реальна можливість дійсно по-науковому, об'єктивно і виважено підійти до аналізу історії євангельських християн-баптистів, не будучи обтяженими державною або конфесійною ідеологією.

Неможливо говорити про український баптизм, не маючи уяви про те, що таке баптизм, та хто такі баптисти взагалі. Тим більш, що вперше баптизм виник не в Україні, але український баптизм є закономірним етапом у розвитку світового баптизму. Тому доцільно перед дослідженням історії українського баптизму дати стислий огляд віровчення баптистів та історії виникнення світового баптизму як окремої течії в християнстві.

Богословський опис такої релігійної течії, як баптизм, потребує специфічного підходу. Головна особливість цього опису полягає в тому, що на відміну від історичних церков християнства¹ або від інших релігійних груп доктрини баптизму, як і всіх протестантських церков, формувалися на інших системоутворюючих засадах. З точки зору традиційного релігієзнавства опис поглядів тієї або іншої релігійної групи слід починати з відповідей на запитання: «Кого (або що) сповідує ця група?» «Як вона практикує свою віру?» Внутрішня ж логіка Реформації, зокрема баптизму, примушує описувати цей рух з іншої перспективи.

Протестанти, формуючи свій світогляд, ставили питання: не у що ми віримо або як ми віримо, а більш глибоко та свідомо: «На якій основі ми взагалі здатні вірити? Які існують джерела богопізнання, і на які з них взагалі можна покладатися?» Людство давно визначило, що джерела богопізнання можуть бути самі різні: традиція, батьківська віра, розум (філософсько-раціональне пізнання), особисте одкровення (містичний досвід), природа (зовнішні об'єктивні фактори) і таке інше.

¹ До Реформації християнство, як історичне релігійне утворення, поділялось на Західну (римсько-католицьку) церкву і Східну (грецько-православну), всередині якої були як визначені національні церкви (російська, сербська), так і невизначені (коптська, маронітська), а також вірмено-григоріанську церкву, яка мала деяку іншу історико-культурну традицію. Всі ці церкви прийнято вважати історичними, підкреслюючи факт формування їх поглядів в історично довгий період часу.

Але всі протестанти одностайно вважали і вважають, що будувати свою віру і систему знань про Бога, про світ та про себе треба, базуючись у першу чергу на Писанні, тобто на одкровенні Бога про Себе, а форма та ступінь використання інших джерел залежить від специфіки кожної протестантської групи окремо.

Тобто, баптизм відхиляє можливість людським розумом досягнути Бога. Вважається, що сутність Бога настільки інша, в порівнянні з людською, що Бог у принципі не може бути пізнаним. Його відмінність не дозволяє людству ніякими методами (ні розумом, ні почуттями, ні іншими органами) пізнати Бога особисто, хоча загальне одкровення Бога через природу, історію та інші форми теж не виключається. Таким чином як єдине, повне джерело богопізнання залишилось тільки одкровення Бога про Самого Себе, яке Він дав людям у вигляді Святого Письма.

Історичні церкви, не відкидаючи Святе Письмо, як одне з провідних джерел богопізнання, ставлять його в один ряд з іншими джерелами, а практично використовують його та тлумачать з точки зору традиційного вірування, що утворилося в ході історичного розвитку. Таким чином, вірування церкви стає системостворюючим фактором незалежно від того, чи це є віра, що зображена в Священному Переказі, як у православ'ї або католицтві, чи в особистому освяченні або одкровенні лідера групи (пророка, посередника від Бога або містика), або це вірування є особисте вірування, що діє в безпосередньому відкритті через Христа, як в неоортодоксії Барта.

Після Реформації в християнстві стали відрізняти три основні види церков: перший — історичні, другий — протестантські (лютеранська, реформаторська, англіканська), тобто церкви магістерської реформації, що стали національними церквами, залежними від держави, і третій вид — вільні церкви, тобто зовсім не пов'язані з державою, які живуть незалежним суспільно-релігійним життям. Це — баптисти, анабаптисти, квакери та інші.

Реформоване християнство, особливо баптизм, завжди наголошувало на першочерговій ролі Святого Письма — Біблії як єдиного джерела богопізнання. Можливо тому за баптистами закріпилась трохи іронічна назва — «Люди однієї Книги». Таким чином, викладання бап-

тистських поглядів вірніше всього будувати не у відповідності з загально визначеною структурою символів віри, які поперед всього описують уявлення про Бога, а з опису позиції баптизму по відношенню до Святого Письма і Священного Переказу як джерел богопізнання.

1.2. Уявлення про джерело Богопізнання (принцип *Sola Scriptura*)

Для отців-реформаторів гасло *Sola Scriptura* (тільки Писання) стало основним богословським принципом, на якому були побудовані їх богословські системи. За влучним виразом одного з істориків, реформатори скинули папу і на його місце поставили Святе Письмо.

До XVI ст. все богослов'я будувалося на двох джерелах: Святому Письмі, тобто книгах, що складають Біблію, та Священному Переказі, тобто на вченні отців церкви, постановах Вселенських соборів та опрацьованих церквою таїнствах та священнодійствах. Ця залежність від церковних правил, які на Заході утверджувались непогрішимістю папи римського, а на Сході — давниною законів, призводила до появи все нових і нових звичаїв, доктрин і традицій. Щоб розібратися в цій різноманітності, був потрібен зовнішній, незалежний від людей критерій, і в пошуках цього критерію велику роль зіграли гуманісти, з їх закликом «*Ad fontes*» — назад до джерел.

Лютер, Кальвін і всі реформатори та їх послідовники, в тому числі перші прихильники сучасного баптизму, були однастайні в тому, що єдиним і достатнім авторитетом для християнина повинна служити Біблія і тільки Біблія. «Я схвалюю тільки ті людські інститути, які побудовані на авторитеті Бога і взяті з Святого Письма», — писав Кальвін у своїх «Іституціях християнської віри».

Різниця між католицькими, православними та протестантськими богословами була не стільки в питанні статусу або значення Святого Письма, тут вони були одностайні: в теорії Писання відводилось перше